

УДК [37.015.31-057.87:617.75:069]

DOI <https://doi.org/10.32782/apv/2021.3.34>

Анна ПЕТРИКІНА

аспірантка, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України, вул. Максима Берлінського, 9, м. Київ, Україна, 04060

ORCID: 0000-0002-3841-9312

Ірина ОМЕЛЬЧЕНКО

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України, вул. Максима Берлінського, 9, м. Київ, Україна, 04060

ORCID: 0000-0003-2021-7453

Вадим КОБИЛЬЧЕНКО

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу освіти дітей з порушеннями зору, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України, вул. Максима Берлінського, 9, м. Київ, Україна, 04060

ORCID: 0000-0002-7717-5090

Бібліографічний опис статті: Петрикiна, А., Омельченко, І., Кобильченко, В. (2021). Порівняльний аналіз особливостей сформованості синергетичного компонента творчої активності підлітків із порушеннями зору й із нормальним зором. *Acta Paedagogica Volyniensis*, 3, 233–240, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2021.3.34>

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ СФОРМОВАНОСТІ СИНЕРГЕТИЧНОГО КОМПОНЕНТА ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ Й ІЗ НОРМАЛЬНИМ ЗОРОМ

У дослідженні взяли участь 130 респондентів, з яких 111 підлітків (68 підлітків із порушеннями зору (ЕГ1), 43 їх однолітків з нормальним зором (ЕГ2) і 19 педагогів (10 – із загальноосвітніх шкіл і 9 – зі спеціальних загальноосвітніх шкіл), які виконують роль класних керівників тих підлітків із порушеннями зору й із нормальним зором, які стали респондентами дослідження.

Мета: реалізувати порівняльний аналіз особливостей сформованості синергетичного компонента творчої активності особистості в підлітків із порушеннями зору й із нормальним зором.

Дослідження реалізовано в руслі особистісно орієнтованого підходу. Для забезпечення достовірності результатів і висновків і досягнення поставленої мети використовувався комплекс методів: теоретичні методи: дедуктивний – для системного опису досліджуваного явища; індуктивний – для встановлення закономірностей, їх систематизації на основі отриманих результатів в емпіричній частині дослідження; емпіричні методи: констатувальний експеримент із використанням двох психодіагностичних методик для діагностики синергетичного компонента творчої активності підлітків із порушеннями зору й із нормальним зором.

Уперше реалізовано порівняльний аналіз особливостей сформованості синергетичного компонента творчої активності в підлітків із порушеннями зору щодо їх однолітків без порушень зору. Уточнено й поглиблено наукові розвідки про загальну емпатійну тенденцію в зазначеній категорії підлітків. Подальшого розвитку набули дослідження особливостей особистісного розвитку підлітків із порушеннями зору в контексті формування їх творчої активності.

Результати дослідження дають підстави дійти висновку про необхідність цілеспрямованої роботи над формуванням, зокрема, синергетичного компонента творчої активності підлітків із порушеннями зору. Перспективи майбутніх наукових студій будуть спрямовані на розроблення та апробацію педагогічної технології формування творчої активності зазначеної категорії підлітків.

Ключові слова: творча активність, синергетичний компонент, підлітки, порушення зору, емпатія.

Анна PETRYKINA

Postgraduate Student, Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, M. Berlinskoho str., 9, Kyiv, Ukraine, 04060

ORCID: 0000-0002-3841-9312

Iryna OMELCHENKO

DSc. of Psychological Sciences, Senior Researcher, Leading Researcher of the Department of Psychological and Pedagogical Support for Children with Special Needs, Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, M. Berlinskoho str., 9, Kyiv, Ukraine, 04060

ORCID: 0000-0003-2021-7453

Vadym KOBYLCHENKO

DSc. of Psychological Sciences, Senior Researcher, Chief Researcher of the Department of Education of Children with Visual Impairments, Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, M. Berlinskoho str., 9, Kyiv, Ukraine, 04060

ORCID: 0000-0002-7717-5090

To cite this article: Petrykina, A., Omelchenko, I., Kobylchenko, V. (2021). Porivnialnyi analiz osoblyvostei sformovanosti synerhetychnoho komponenta tvorchoi aktyvnosti pidlitkiv iz porushenniamy zoru ta z normalnym zором [Comparative analysis of the features of the formation of the synergetic component of the creative activity of adolescents with visual impairments and with normal vision]. *Acta Paedagogica Volynienses*, 3, 233–240, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2021.3.34>

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE FEATURES OF THE FORMATION OF THE SYNERGETIC COMPONENT OF THE CREATIVE ACTIVITY OF ADOLESCENTS WITH VISUAL IMPAIRMENTS AND WITH NORMAL VISION

The study involved 130 respondents, including 111 adolescents (68 adolescents with visual impairments (EG1); 43 of their peers with normal vision (EG2) and 19 teachers (10 – from secondary schools and 9 – from special secondary schools) who perform the role of class teachers of those adolescents with visual impairments and with normal vision who became the respondents of our study.

Purpose: to implement a comparative analysis of the features of the formation of the synergistic component of the individual creative activity of the adolescents with visual impairments and with normal vision.

This study was implemented using the personality-oriented approach. To ensure the reliability of the results and conclusions, and achieve the goal of the study, a set of methods was used. Among theoretical methods were used next ones: deductive – for a systematic description of the phenomenon under study and inductive – to establish patterns, their systematization on the basis of the results obtained in the empirical part of the study. Among empirical methods: a statement experiment using two psychodiagnostic techniques to diagnose the synergistic component of the creative activity of adolescents with visual impairments and with normal vision.

For the first time, in this study was represented a comparative analysis of the peculiarities of the formation of the synergetic component of creative activity of adolescents with visual impairments relative to their peers without visual impairments. The scientific research about general empathic tendency in the specified category of teenagers is confirmed and deepened. The study of the peculiarities of personal development of adolescents with visual impairments in the context of the formation of their creative activity was further developed.

The results of the study give grounds to conclude that it is necessary to work purposefully on the formation of a synergistic component of creative activity of adolescents with visual impairments. Prospects for future research will be aimed at developing and testing pedagogical technology for the formation of creative activity of this category of adolescents.

Key words: creative activity, synergistic component, adolescents, visual impairments, empathy.

Актуальність проблеми дослідження природи феномена творчої активності підкріплюється потребою сучасного суспільства в оволодінні відповідними особистісними складовими частинами: умінні швидко, нестандартно та ефективно вирішувати нагальні проблеми, адаптуватися до мінливих обставин, продуктивно розвивати співпрацю. Разом із тим вивчення творчої активності особистості як таке нині зосереджується на аналізі відповідних творчих здібностей людини й пошуку

дієвих шляхів формування у неї необхідних особистісних складових частин для оптимального прояву творчого потенціалу. Однак порівняльний аналіз особливостей сформованості синергетичного компонента творчої активності підлітків із порушеннями зору й із нормальним зором не був предметом спеціальних психолого-педагогічних студій, що, відповідно, зумовлює його актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на результати низки досліджень

відомо, що розвиток творчої активності особистості значною мірою пов'язаний з її віковими періодами (Root-Bernstein, Root-Bernstein, 2011; Runco, 2010; Russ, Christian et al., 2011), кожному віковому періоду відповідають певні вияви творчої активності й особливості розвитку здатності до творчості (B.L. Woodel-Johnson et al., 2012; Wei Zhang, Weihua Niu, 2013). Поза тим значна кількість наукових досліджень присвячена проблемі впливу середовища на процес формування та розвитку творчої активності особистості (Виноградова, 2019; Goltsman, 2002; Kohany et al., 2011).

Суперечливість підліткового віку, зі свого боку, може суттєво ускладнюватися наявністю психофізіологічних особливостей розвитку особистості, як-от у разі порушень зору. Тут, зокрема, важливо враховувати синкретичність природи сліпоти. Відомо, що органічний дефект має властивість проявлятися на трьох рівнях, як-от: фізіологічному, психологічному та соціальному (Кобильченко, 2010: 201). Отже, маємо припущення, що порушення зору в підлітків можуть впливати на процес формування та розвитку їх творчої активності, і зокрема на формування синергетичного компонента.

Мета статті – реалізувати порівняльний аналіз особливостей сформованості творчої активності підлітків із порушеннями зору й із нормальним зором на прикладі синергетичного компонента творчої активності особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед знакових теорій про природу творчої активності особистості: психологічна теорія цілісної моделі творчості 4Ps (Rhodes, 1961), компонентна теорія креативності (Amabile, 1983), системна модель творчості (Csikszentmihalyi, 1992) простежується тенденція до розгляду її, як єдності кількох компонентів. Показово, що серед компонентів творчої активності виокремлюють ті, що відбивають внутрішньоособистісні аспекти, і ті, позаособистісні, які окреслюють співвідношення творчої особистості з її / його оточенням як-от: «environment» з англ. «середовище» за М. Rhodes (Rhodes, 1961: 305–310), «social environment» з англ. «соціальне середовище» за Т.М. Amabile (Amabile, 2012) та «field» з англ. «поле», що співвідноситься із соціальним аспектом за М. Csikszentmihalyi (Csikszentmihalyi, 1992: 136–142).

Зважаючи на синтезуючу природу творчості, вагу емоційної чутливості та нелінійного мислення особистості, схильності до творчої взаємодії (Bohm, 2004), результативної фасилітації (Grabarz, Necka, 2003; А. Осборн, 1953), одночасного відчуття співвіднесеності й взаємодії як із соціальним (Amabile, 1983; Stein, 1953), так і з природним середовищем в актуальних умовах, які відповідають особливостям культурного ландшафту (Csikszentmihalyi, 1988), ми вбачаємо в компоненті, який відповідає за зазначені аспекти, синергетичний. «Synergeia» з гр. «спільна, сумісна дія», що є сумарним ефектом взаємодії різноманітних нелінійних процесів. Подібне знаходимо в Ж. Піаже, який дійшов висновку, що джерело знань зосереджено не в об'єктах чи-то суб'єкті, а у взаємодії між ними (Piazhe, 2003: 12–23).

Зі свого боку одним із проявів синергетичного компонента вважаємо емпатію. Низка науковців (Басін, 2010; Бех, 2003; Russ-Sellers et al., 2017) вбачають у ній особливий прояв людської чуттєвості, яка визнається необхідною умовою творчості. Зокрема, Т. Матюх (Matiukh, 2015: 17–24) підкреслює, що процес емпатії лежить в основі трансформації розвиненої чуттєвості митця в продукт його творчості.

Всього в нашому експериментальному дослідженні взяли участь 68 підлітків із порушеннями зору (ЕГ1); та 43 їх однолітка з нормальним зором (ЕГ2).

Окрім того, було залучено 19 педагогів (10 – із загальноосвітніх шкіл і 9 – зі спеціальних загальноосвітніх шкіл), які виконують роль класних керівників тих підлітків із порушеннями зору й із нормальним зором, які стали респондентами дослідження.

Серед існуючих методик, які спрямовані на діагностування творчих вмінь, визначення творчих схильностей, сформованості творчої активності респондентів спостерігаються переважно ті, які побудовані на роботі з візуальними матеріалами. Ми зосередили увагу на пошуку методик не пов'язаних із візуальним контентом.

Нами було виокремлено дві діагностичні методики, які передбачали діагностику синергетичного компонента творчої активності підлітків із порушеннями зору та з нормальним зором (методика «Шкала емоційного відгуку» (Balanced Emotional Empathy Scale – BEES) А. Меграбяна в модифікації Н. Епштейна; мето-

дика «Вивчення особистісних креативних здібностей» (опитувальник Д. Джонсона в модифікації О. Тунік).

Задля мотивації учнів до участі в експерименті були застосовані мотив самопрезентації та мотив соціального схвалення, як найбільш відповідні цій віковій групі респондентів експерименту. Експеримент дав змогу отримати емпіричні дані, які зобразили актуальний рівень сформованості творчої активності за синергетичним компонентом у кожного окремого досліджуваного.

Дослідження проводилося за груповою та індивідуальною формами. Групи респондентів розподілялися за класами. Щоб забезпечити незалежність відповідей, кожен респондент отримував тексти опитувальників (на окремому бланку) і бланки збору емпіричної інформації індивідуальних показників, з номерами тверджень і графами для відповідей. Результати розраховувалися й заносилися у відповідні протокольні форми й узагальнені таблиці.

Варто підкреслити, що підбір методик для діагностики був здійснений з урахуванням принципу наявності в них оптимальної кількості найбільш інформативних показників. Зазначені методики не претендують на вичерпність і всеосяжність.

За думкою автора методики «Шкала емоційного відгуку» А. Меграбяна, емпатія є здатністю співпереживати іншій людині, відчувати те, що відчуває інший, переживати ті ж емоційні стани, ідентифікувати себе з нею.

За допомогою зазначеної методики ми мали на меті проаналізувати загальну емпатійну тенденцію респондентів, а саме такі її параметри, як рівень вияву здатності до емоційного відгуку на переживання іншої людини та ступінь відповідності / невідповідності знака переживань об'єкта й суб'єкта емпатії. Об'єктами емпатії постають соціальні ситуації та люди, яким респонденти могли співпереживати в повсякденному житті (табл. 1).

В емоційному відгуку в межах дослідження ми вбачаємо ступінь чутливості особистості, міру її здібностей як когнітивно, так і емоційно сприймати стани оточуючих, розпізнавати їх та з огляду на ці стани планувати комунікацію та / або взаємодію.

Відповідно до отриманих результатів, дуже низького рівня емоційного відгуку не було виявлено в жодній з експериментальних груп. Низький рівень притаманний особам, які в міжособистісних стосунках відчувають труднощі під час встановленні контакту з людьми, вони не можуть зрозуміти емоційні вияви та вчинки, досить часто не знаходять взаєморозуміння з оточуючими, некомфортно почувають себе у великих компаніях. Особи з низьким рівнем емпатії набагато продуктивніші в індивідуальній роботі, ніж у груповій, схильні до раціональних рішень, більше цінують інших за ділові якості й світлий розум, ніж за чуйність. У межах нашого дослідження, було виявлено респондентів із зазначеним рівнем емоційного відгуку у всіх ЕГ. Серед тих, які увійшли в ЕГ1, вони становлять вищий відсоток (36,8%). Хоча в більшості літературних джерел зазначається, що знижені емпатійні здібності серед підлітків із порушеннями зору – досить поширене явище для формування творчої активності як якості особистості, а налаштованість на сприйняття іншого, ведення соціальної комунікації, відчуття співвіднесеності й вміння прогнозувати й проектувати взаємодію із соціальним середовищем тощо є одними із базових показників.

Люди із середнім (нормальним) рівнем розвитку емпатії схильні судити про інших не відповідно до свого особистого враження або існуючих стереотипів, а відповідно до їхніх вчинків. Як правило, вони добре контролюють власні емоційні вияви, але водночас часто не можуть інтерпретувати емоційні вияви інших людей, прогнозувати розвиток відносин між ними. Слід зазначити, що результати нашого дослідження показали переважання респонден-

Таблиця 1

**Рівні емоційного відгуку підлітків із порушеннями зору (ЕГ1)
і з нормальним зором (ЕГ2) (у%)**

ЕГ	Рівень емоційного відгуку				
	Дуже низький	Низький	Середній	Високий	Дуже високий
ЕГ1	–	36,8	21	34,3	7,9
ЕГ2	–	21,4	35,7	35,7	7,2

тів із зазначеним рівнем розвитку емпатії серед підлітків, що не мають порушень зору відносно тих, хто мають (35,7% і 21% відповідно).

Люди з високим рівнем емоційного відгуку відрізняються вмінням контролювати свої емоційні стани та інтерпретувати емоційні стани інших людей, вони поступливі, готові виконувати рутинну роботу, менш схильні до агресивних проявів і насильства, порівнюючи з тими, хто має низький емоційний відгук. Результати дослідження показали незначну різницю між показниками респондентів обох ЕГ (ЕГ 1 – 34,3%; ЕГ 2 – 35,7%), що свідчить про певну відповідність вікових змін між підлітками з порушеннями зору та з нормальним зором.

Серед учнів, які увійшли в обидві ЕГ, були виявлені й ті, хто має дуже високий емоційний відгук. Респонденти з дуже високим рівнем можуть бути більш схильними до проявів альтруїзму, вони налаштовані на афіліативну поведінку, орієнтовані на моральні оцінки. Проте ці показники емоційного відгуку можуть свідчити про ймовірність формування емоційної залежності від інших людей, хворобливої вразливості, що ускладнює ефективну соціалізацію, може призводити до різних психосоматичних захворювань.

Порівняльна характеристика рівнів прояву здатності до емоційного відгуку на переживання іншої людини і ступінь відповідності / невідповідності знака переживань об'єкта й суб'єкта емпатії виявила, що серед учнів із порушеннями зору обох вікових підгруп найбільш поширеними є низький і високий рівні; а серед учнів із нормальним зором – середній і високий.

Вважається, що підлітковий вік найбільш емоційно-напружений. Саме в цей період надзвичайно важливою є робота над формуванням і розвитком вміння контролювати власні емоції та розпізнавати емоційні стани оточуючих. У дорослому житті це може стати запорукою особистісного успіху, а для учнів із порушеннями зору – ще й вдалої соціальної інтеграції.

Наші висновки підтверджуються результатами дослідження Mehmet Ali Yildiz і Baki Duy (Ali Yildiz, Duy, 2013: 1474). Науковці підкреслюють, що саме в цей віковий період, підлітки з порушеннями зору мають найбільші труднощі у сфері встановлення тривалих дружніх відносин, а систематична робота над нормалізацією емпатії сприяє налаго-

дженню цієї проблеми, закріпленню міцних соціальних зв'язків.

Також, задля поглиблення вивчення сформованості синергетичного компонента творчої активності, ми використовували методіку «Вивчення особистісних креативних здібностей» (Creativity Checklist (CCh) Джонсона, розроблену David D. Johnson (1979 рік) та модифіковану О. Туник (1997 рік). Відповідно до бачення автора методіки креативність проявляється як неочікуваний продуктивний акт, який виконується мимохіть/спонтанно в певній ситуації соціальної взаємодії. Водночас той, хто виконує, спирається на особисті знання та можливості.

З огляду на низку робіт, в яких результати досліджень підтверджують значущі відмінності за критерієм самооцінки в підлітків, які мають порушення зору, та їхніх однолітків із нормальним зором (В. Кобильченко, І. Омельченко, Є. Синьова, María D. López-Justicia, M. Carmen Pichardo-Martinez, J.A. Amerzcua, E. Fernández, І. Нікуліна), з метою отримання експертної оцінки ми звернулися до вчителів респондентів слідження.

Вивчення особистісних креативних здібностей виявило, що серед підлітків із порушеннями зору більша частка має низький рівень прояву креативності: 44,8% респондентів. Проти 28,6% респондентів, які не мають порушень зору. Це свідчить про те, що значний відсоток підлітків із порушеннями зору демонструють труднощі в прийнятті ризику, мають пригнічену допитливість, відчують труднощі із застосуванням уяви, намагаються уникати складних завдань. Їм важко використовувати свої знання та досвід у нестандартних ситуаціях, тому рішення творчих завдань викликає значних зусиль.

Близько третини респондентів ЕГ1, проявляють креативність на середньому рівні – 28,9%, тоді як серед респондентів ЕГ2, на цьому рівні прояву особистісних здібностей креативності є 43%. У цих підлітків уже сформоване коло видів діяльності, в межах яких вони проявляють здатність пропонувати оригінальні ідеї, видозмінювати та варіювати їх. Вони впевнено діють в складних ситуаціях, які трапляються в межах їхніх інтересів, проте можуть розгубитися у всіх інших, де будуть шукати стереотипне, стандартне рішення.

Високий рівень прояву креативності мають лише 7,9% респондентів із ЕГ1 і 14% – із ЕГ2. Досягши цього рівня прояву креативності, учні здатні досить швидко вирішувати творчі завдання, знаходити нестандартні виходи із проблемних ситуацій, які входять у коло їхніх інтересів, поза якими ці школярі можуть відчувати певну невпевненість у собі. Їм притаманно генерування власних ідей та нестандартних рішень проблемних ситуацій.

Серед респондентів із порушеннями зору, не виявлено тих, у кого дуже високий рівень прояву креативності, коли серед їх однолітків без порушень зору було виявлено 7,2% респондентів. Дуже високий рівень сформованості особистісних креативних здібностей свідчить про наявність широкого кола інтересів респондентів, гнучкість і швидкість їхнього мислення, здатність самостійно пропонувати новаторські ідеї та способи вирішення проблем. Ці учні впевнені в собі, вміло застосовують свої знання та навички в нестандартних ситуаціях.

Дуже низький рівень особистісних креативних здібностей мають 18,4% респондентів із порушеннями зору, коли серед респондентів ЕГ2 виявлено лише 7,2%. Низький рівень впевненості у своїх силах змушує їх всіляко уникати проблемних ситуацій, що збіднює їх навички вирішення проблем. Це може бути пов'язане з тим, що ці школярі ще не мають тої діяльності, яка б спонукала їх до продуктивної та творчої активності.

Відповідно до порівняльної характеристики рівнів прояву креативності у респондентів обох ЕГ, більший відсоток підлітків із порушеннями зору мають низький рівень, коли у більшого відсотку підлітків без порушень зору було виявлено середній рівень, що простежується у таблиці 2.

З тим, діагностична методика, спрямована на визначення рівня сформованості синерге-

тичного компонента творчої активності, свідчить про те, що більшість підлітків із порушеннями зору мають низький рівень вияву креативності.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, переважній більшості підлітків із порушеннями зору імпонує сталість в оточенні й діяльності, що є гарантом запобігання ризику. Ці учні схильні уникати активної діяльності, виконання складних завдань і домінування в соціальній групі, що може пояснюватися виявленими вразливістю та невпевненістю у собі. Маючи певні труднощі з розпізнаванням емоційних проявів оточуючих, радше поцінують інтелектуальні здібності й ділові якості, аніж емпатію та чуйність. Волюють відчувати свою користь, тож у вирішальних ситуаціях будуть схильні піти на компроміс, аби, поза тим, ще й виказати свою доброзичливість. Попри вищезазначене, вони все ж прагнуть усамітненості, покладаються на власні зусилля. Властива їм швидка втомлюваність, вірогідно, є причиною уникнення виконання завдань, що потребують прояву значних зусиль. Це може послуговувати поясненням браку досвіду застосування уяви в нестандартних ситуаціях.

Тому, важливим шляхом подолання охарактеризованих вище виявів, які були отримані за допомогою реалізованої діагностики, може стати розробка педагогічної технології формування творчої активності цієї категорії підлітків. Вона, з огляду на специфічні психосоціальні особливості, що спостерігаються у підлітків із порушеннями зору, дозволить активізувати наявні й сформувати необхідні якості й уміння, які відкриють можливість прояву творчої активності на високому рівні. Це постане запорукою успішної самореалізації їх у дорослому віці.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика рівнів прояву креативності в підлітків із порушеннями зору й із нормальним зором (у%)

ЕГ	Рівень прояву креативності				
	Дуже низький	Низький	Середній	Високий	Дуже високий
ЕГ1	18,4	44,8	28,9	7,9	–
ЕГ2	7,2	28,6	43	14	7,2

ЛІТЕРАТУРА:

1. Root-Bernstein R., Root-Bernstein M. Life Stages of Creativity. *Encyclopedia of Creativity* / Eds. M.A. Runco, S.R. Pritzker. Second edition. Vol. 2. San Diego : Academic Press, 2011. P. 47–55.
2. Runco M.A. Development of Creativity. *International Encyclopedia of Education*. Third Edition. University of Georgia, GA, USA, 2010. P. 251–254.
3. Russ S.W., Christian K.M. Play. *Encyclopedia of Creativity*. Second Edition. 2011. P. 360–366.
4. Woodel-Johnson B.L., Delcourt M., Treffinger D.J. Relationships between creative thinking and problem solving styles among secondary school students. *The International Journal of Creativity & Problem Solving*. 2012. Vol. 22 (2). P. 79–95.
5. Wei Zhang, Weihua Niu. Creativity in the later life: factors associated with the creativity of the Chinese elderly. *The Journal of creative behavior*. 2013. Vol. 47 (1). P. 60–76.
6. Виноградова В.С. Вплив середовища на розвиток особистості та її творчих здібностей. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 3. Т. 1. С. 28–32.
7. Goltsman S.M. (2002). Recreation and Play Environments. *Clinician's Guide to Assosiate Technology*. 2002. P. 451–469.
8. Kohanyi A. Families and Creativity. *Encyclopedia of Creativity*. Second Edition. 2011. P. 503–508.
9. Кобильченко В.В. Соціально-психологічні основи розвитку та корекції особистості підлітка в нормі та при патології зору : монографія. Київ : Освіта України, 2010. 201 с.
10. Rhodes M. An analysis of creativity. *The Phi Delta Kappan*. 1961. Vol. 42. No. 7. P. 305–310.
11. Amabile T.M. Componential theory of creativity. Harvard Business School. *Encyclopedia of Management Theory* / Ed. Eric H. Kessler. Sage Publications, 2013. Working paper. URL: <https://www.hbs.edu/faculty/Publication%20Files/12-096.pdf>.
12. Amabile T.M. The social psychology of creativity: A componential conceptualization. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1983. No. 45 (2). P. 357–376.
13. Optimal experience: Psychological studies of flow in consciousness / Eds. M. Csikszentmihalyi, I.S. Csikszentmihalyi. Cambridge University Press, 1992. 432 p.
14. Bohm D. On creativity. Second Edition. Routledge, 2004. 192 p.
15. Grabarz M., Necka E. *Creativity and Cognitive Control: Explorations of Generation and Evaluation Skills*. Creativity Research Journal. 2003. Vol. 15. P. 183–197.
16. Osborn A.F. Applied imagination. New York : Sckibner's Sons, 1953. 317 p.
17. Stein M.I. Creativity and culture. *The Journal of Psychology*. 1953. Vol. 36. P. 311–322.
18. Пиаже Ж. Психология интеллекта. Санкт-Петербург : Питер, 2003. С. 12–23.
19. Матюх Т.М. Емпатія як умова людської творчості. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. Дніпропетровськ. 2015. Вип. 7. С. 17–24.
20. Меграбян А., Епштейн Н. Шкала емоційного відгуку : опитувальник методики. *Психологія. Енциклопедія практичної психології*. URL: http://psychologis.com.ua/oprosnik_metodiki_shkala_emocionalnogo_otklika_a_megrabyana_i_n_epshteyna.htm.
21. Джонсон. Д. Опитувальник креативності : тести. С. 49–52. URL: https://docs.google.com/document/d/1DoQ-wrmUYgF_IT243NR7qa_dDD2euRmPEYfyu5MhnNw/edit.
22. Ali Yildiz M., Duy Baki. Improving Empathy and Communication Skills of Visually Impaired Early Adolescents through a Psychoeducation Program. *Educational Sciences: Theory & Practice*. 2013. No. 13 (3). P. 1474.
23. Кобильченко В.В., Омельченко І.М. Спеціальна психологія. Київ : ВЦ Академія, 2020. 224 с.
24. Синьова Є.П. Тифлопсихологія : підручник. Київ : Знання, 2008. 365 с.
25. López-Justicia M. Carmen Pichardo-Martinez, Amerzcua J.A., Fernández E. The self-concepts of Spanish children and adolescents with low vision and their sighted peers. *Journal of Visual Impairment & Blindness*. 2001. No. 95 (3). P. 150–160.
26. Никулина И.Н. Развитие самооценки школьников с нарушениями зрения : учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург : Каро, 2008. 192 с.

REFERENCES:

1. Root-Bernstein R. and Root-Bernstein M. (2011). Life Stages of Creativity. In: Runco M.A., and Pritzker S.R. (eds.) *Encyclopedia of Creativity* (second edition), 2, pp. 47–55. San Diego: Academic Press [in English].
2. Runco M.A. (2010). Development of Creativity. *International Encyclopedia of Education* (third edition). Pp. 251–254. University of Georgia, GA, USA [in English].
3. Russ S.W., Christian K.M. (2011). Play. *Encyclopedia of Creativity* (second edition), pp. 360–366 [in English].

4. Woodel-Johnson, B.L., Delcourt, M., & Treffinger, D.J. (2012). Relationships between creative thinking and problem solving styles among secondary school students. *The International Journal of Creativity & Problem Solving*, 22 (2), pp. 79–95 [in English].
5. Wei Zhang, & Weihua Niu. (2013). Creativity in the later life: factors associated with the creativity of the Chinese elderly. *The Journal of creative behavior*, 47 (1), pp. 60–76 [in English].
6. Vynohradova V. (2019). Vplyv seredovyshcha na rozvytok osobystosti ta yii tvorchykh zdibnosti [The influence of the environment on the development of personality and its creative abilities]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii – Theory and practice of modern psychology*, 3 (1), pp. 28–32 [in Ukrainian].
7. Goltsman S.M. (2002). Recreation and Play Environments. *Clinician's Guide to Assosiate Technology*. pp. 451–469 [in English].
8. Kohanyi A. (2011). Families and Creativity. *Encyclopedia of Creativity* (Second Edition), pp. 503–508 [in English].
9. Kobylchenko V. (2010). Sotsialno-psykholohichni osnovy rozvytku ta korektsii osobystosti pidlitka v normi ta pry patolohii zoru [Socio-psychological bases of development and correction of the adolescent's personality in health and at pathology of sight]. Kyiv : “Osvita Ukrainy” [in Ukrainian].
10. Rhodes M. (1961). An analysis of creativity. *The Phi Delta Kappan*, 42 (7), pp. 305–310 [in English].
11. Amabile T.M. (2012). Componential theory of creativity. *Harvard Business School. Encyclopedia of Management Theory*. Eric H. Kessler, Ed., Sage Publications [in English].
12. Amabile, T.M. (1983). The social psychology of creativity: A componential conceptualization. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45 (2), pp. 357–376 [in English].
13. Csikszentmihalyi, M., & Csikszentmihalyi, I.S. (Eds.). (1988). Optimal experience: Psychological studies of flow in consciousness. Cambridge University Press [in English].
14. Bohm D. (2004). On creativity (second edition). Routledge, 192 [in English].
15. Grabarz M. & Necka E. (2003). Creativity and Cognitive Control: Explorations of Generation and Evaluation Skills. *Creativity Research Journal*, 15, pp. 183–197 [in English].
16. Osborn A.F. (1953). Applied imagination. New York, Scibner's Sons [in English].
17. Stein M.I. (1953). Creativity and culture. *The Journal of Psychology*, 36, pp. 311–322 [in English].
18. Piazhe Zh. (2003). Psihologiya intellekta [Psychology of intelligence]. SPb. : Piter, pp. 12–23 [in Russian].
19. Matiukh T.M. (2015). Empatiia yak umova liudskoi tvorchosti [Empathy as a condition of human creativity]. Antropolohichni vymiry filosofskykh doslidzen – *Antropological dimensions of philosophical research*, 7, pp. 17–24 [in Ukrainian].
20. Mehrabian A., Epshtein N. Shkala emotsiinoho vidhuku [The scale of emotional response]. (n.d.). *Psykhologis. Entsyklopediia praktychnoi psykholohii – Encyclopedia of practical psychology*. psychologis.com.ua. Retrieved from http://psychologis.com.ua/oprosnik_metodiki_shkala_emocionalnogo_otklika_a_megrabyana_i_n_epshteyna.htm [in Russian].
21. Dzhonson. D. Opytuvalnyk kreatyvnosti [Creativity questionnaire], pp. 49–52. Retrieved from: https://docs.google.com/document/d/1DoQ-wrmUYgF_IT243NR7qa_dDD2euRmPEYfy5MhnNw/edit [in Ukrainian].
22. Ali Yildiz, M. & Duy Baki (2013). Improving Empathy and Communication Skills of Visually Impaired Early Adolescents through a Psychoeducation Program. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 13 (3), pp. 1474 [in English].
23. Kobylchenko V., Omelchenko I. (2020). *Spetsialna psykholohiia [Special psychology]*. Kyiv : VTs Akademiia [in Ukrainian].
24. Synova Y.P. (2008). *Tyflopsykholohiia [Psychology of blind and visually impaired]*. Kyiv : Znannia [in Ukrainian].
25. López-Justicia, M. Carmen Pichardo-Martinez, Amerzcua, J.A., Fernández, E. (2001). The self-concepts of Spanish children and adolescents with low vision and their sighted peers. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 95(3), pp. 150–160 [in English].
26. Nikulina Y. (2008). Razvytye samoostenky shkolnykov s narushenyamy zrenyia [Development of self-esteem of students with visual impairments]. Sankt-Peterburh: Karo [in Russian].